

Apokrifni evangeliji – sodobni izziv krščanski veri?

Pristno krščanstvo – na novo odprto vprašanje

Vprašanje o izvoru in oblikovanju krščanske vere je izredno aktualno vprašanje sodobnega časa. Za moderni svet, ki ruši vse tradicionalno in se želi osvoboditi starih spon, predstavlja krščanstvo, religija, ki temelji na dva tisoč let starem izročilu, kamen spotike. Krščanstvo je religija knjige, ali drugače rečeno religija besede – razodete Božje besede. To pomeni, da živi iz vere v Božjo besedo, ki je zapisana v svetih spisih, od katerih so najpomembnejši gotovo štiri evangeliji, ki predstavljajo štiri temelje vere. Danes se želi omajati ravno to – temelj izročila. Sliši se stotine argumentov proti. Mnogi bi radi prikazali evangelije kot izmišljotine, ki jih je skreirala prva Cerkev, in skušajo tako popolnoma demantirati krščansko vero. Nekateri zagovarjajo, da je bilo Jezusovo resnično sporočilo popolnoma drugačno in ga je Cerkev namerno potvorila, drugi spet bolj prizanesljivo trdijo, da ga je Cerkev zgolj napačno razumela. Veliko ugovorov prihaja tudi iz “nevsebinske” strani. Ti izhajajo iz vidika normativnosti in se osredotočajo na omejenost kanona – merila na štiri evangelije. S pogledom uprtim v ostale tradicije o Jezusu, ki niso bile sprejete kot svete, bi radi popolnoma zrelativizirali pomen novozaveznih veselih sporočil in jim tako vzeli vsakršno avtentično vrednost. Želeli bi jih prikazati kot dokumente zgolj ene izmed mnogih enakovrednih struj zgodnjega krščanstva, ki je zmagala v bitki za premoč. Očitkov je veliko in se med seboj razlikujejo, toda njihov skup-

ni imenovalec je nezaupanje v štiri kanonične evangelije. Ali je to nezaupanje upravičeno?

Za najzanesljivejše priče tradicije o Jezusu veljajo evangeliji Mateja, Marka, Luka in Janeza. Čeprav obstaja še mnogo drugih besedil, ki se ponašajo z imenom evangelij, nobeno od njih ne dosega ravni kanoničnih in premnogi od le-teh so odsev napačnih interpretacij. Tako je na vprašanje o verodostojnih evangeljskih poročilih o Jezusu odgovorila prva Cerkev s tem, da je postavila kanon Nove zaveze kot edino veljavno normo. Danes pa tradicija ne velja več za to, za kar je včasih, in temelji zaupanja so se močno zamajali. Zaupanje v odločitev najzgodnejših očetov vere, ki so oblikovali Novo zavezo, se je podrlo. Zanimivejša kot Matej in Marko postajata apokrifna Tomaž in Peter. Posebej še z nedavnimi odkritji številnih pozabljenih skritih spisov se je vprašanje o prvotnejših besedah o Jezusu zopet postavilo na vidnejše mesto in razkrite pozabljene ter zavrnjene tradicije o Jezusu so dobile svoj prostor v raziskovanju. Strokovnjaki si ponovno postavljajo vprašanje o tem, kaj je bilo zapisano prej, kaj kasneje, kaj odseva najzgodnejše tradicije in prve poizkuse razlage ter kaj je kasnejše – interpretacija interpretacije.

Apokrifi – material za populistično zlorabo¹

Od velikih odkritij v Nag Hammadiju leta 1945 naprej so apokrifni spisi kar nekajkrat z velikim bliščem pricurjali v javni prostor in pritegnili zanimanje laične javnosti ter velikokrat senzacionalistično dvignili prah v takšni ali drugačni obliki. O njih so se pisali

razni članki in knjige, nastajale so dokumentarne oddaje, včasih celo filmi. Največkrat so bili predstavljeni kot skrita, zatrta, in celo kot bržkone najbolj pristna veja krščanstva; v zvezi z njimi so se pojavljale razne senzacionalistične teorije, ki so netile ogenj - včasih je celo grozilo, da bo nastal cel požar. To se je zgodilo na primer ob izidu romana *Da Vincijeva šifra*,² ki je s svojo kvaziznanstveno preobleko dodobra zmedel ogromno število ljudi, tako verujočih kot neverujočih, za svojo osnovno argumentacijo pa je navajal predvsem apokrifne spise.

Seveda ni potrebno dosti razmišljati, v čem je velika privlačnost apokrifov za laično javnost. Odgovor je kot na dlani. Nenadejana odkritja so že sama na sebi zanimiva, ko pa pride do tako delikatnega področja, kot so antični, nepriznani spisi, da ne govorimo o tem, da gre za tekste, ki imajo opraviti s krščansko vero in ki so bili zavrženi od Cerkve, je privlačnost popolna. Prisotni so vsi elementi za razburkanje domišljije, za fantastične ideje in nenazadnje za danes izjemno moderne teorije zarote. Tomažev evangelij tako postane peti evangelij, ki podaja Jezusovo edino resnično učenje, nekateri gnostični evangeliji zanesljivo pričajo, da je bil Jezus poročen z Marijo Magdaleno, Judov evangelij pa dokazuje, da Juda ni bil negativni junak, kot smo mislili dva tisoč let, ampak pravzaprav heroj ... Dovolj, da se zmede še tako zaveden kristjan. Toda – kup nesmislov. Četudi so marsikateri udarne ideje o apokrifih, ki so postale spopularizirane, retorično dobro zagovarjane in izdelane, pa so vse po vrsti napačne v samem izhodišču in zato "netemeljite" in posledično tudi nestrokovne. Njihova bistvena napaka je, da so ekstremno selektivne. Ne le, da skoraj v celoti zanemarijo kulturno-zgodovinski okvir, v katerega sodijo apokrifni spisi, in tako prezrejo čas, prostor in ideje, ki so besedila oblikovale; teorije velikokrat ne upoštevajo niti samih spisov kot celote, ampak

trgajo besede in stavke iz konteksta in z njimi pletejo dokazno gradivo. S takim pristopom lahko seveda kdor koli dokaže kar koli. Če pa to še retorično izpili, lahko vse skupaj odlično proda. In le kaj bi se bolje prodajalo kot ideja o pozabljenem in zavrženem krščanstvu, ki je končno prišlo na dan?

Apokrifni spisi do danes, žal, med laiki zaenkrat še niso dosegli mesta, ki si ga zaslužijo. Tako doživljajo podobno usodo kot Mrtvomorski zvitki (Kumranski spisi), ki so v javnosti postali znani zgolj kot dokaz za to, da je krščanstvo pravzaprav sodobno esenstvo (in ne kot pomemben prikaz bogastva judovskih izročil). Oboji so v javnem prostoru namesto objektivne predstavitve največkrat žrtev manipulacije zaradi interesa posameznikov ali skupin, ki želijo diskreditirati tako osovraženo Cerkev.

Kako pristopiti k apokrifom?

Nedvomno odkritja apokrifnih spisov, ki so dolgo časa ležali pod puščavskim peskom ali izgubljeni v kakšni knjižnici, vzbujajo veliko zanimanje in netijo evforijo med laično javnostjo. Kaj pa na to poreče stroka? Najdbe besedil, ki so bila do sedaj znana zgolj iz druge roke, to je iz omemb v delih najzgodnejših teologov – cerkvenih očetov –, so gotovo izredno dragocene in nikakor ne postranskega pomena. Toda njihovo vrednost je treba postaviti v pravi okvir.

Ko se pristopa k tako pomembnemu vprašanju, kot so apokrifni teksti in njihov odnos do kanoničnih bratov, je odločilnega pomena najprej napraviti zdravorazumski premislek. Tudi za šolane ljudi obstaja nevarnost, da bi podlegli evforiji novih odkritij in jim že na samem začetku ravno zaradi dejstva njihove "skritosti" pripisali preveliko in posebno vrednost. Potrebno se je vprašati o izvoru krščanstva, izhajati iz njegovega čistega začetka - judovstva, o prvih pričah, oblikovanju, predajanju izročila in razvoju kanona itd. Prav tako

je potrebno postaviti neke najočitnejše generalne temelje o naravi kanoničnih in nekanoničnih spisov, ki so samoumevni. Po splošnem premisleku, tako v okviru zgodovine kot tudi v okviru narave in sporočila spisov, pa se lahko strokovnjak spusti v konkretno primerjavo samih tekstov. Če začne primerjavo brez ozirov na zgodovinska in očitna dejstva, lahko zgreši zelo veliko. Nevarnost leži predvsem v tem, da bi začel s predpostavko, da so tako vsi spisi o Jezusu na popolnoma isti ravni, in bi tako postavil do sedaj veljavno normo štirih veljavnih evangelijev pod vprašaj. To preprosto ni res. Že samo dejstvo obstoja kanona to negira, kaj šele če v obzir vzamemo mnogokrat prisotni časovni prepad nastanka. Začeti z nezaupanjem v to, kar je vedno veljalo za edino resnično, torej v evangelije, ki so bili sprejeti s strani Cerkve, pomeni začeti na napačnem izhodišču. Vendar se dogaja ravno to. Apokrifski postajajo vedno bolj zanimivi in mno-

gi bi jih najraje postavili na prvo mesto že zgolj zaradi dejstva, da niso priznani. Zaradi značilnosti sodobnega sveta, kjer je človek izgubil zaupanje v tradicionalne vrednote in izročilo predhodnikov nasploh, je privlačnost nečesa, kar je bilo zavrženo, razumljiva. Vendar pa moramo ostati na realnih tleh. Dejstvo je, da tudi apokrifski vsebujejo kake elemente izredno zgodnje tradicije in da so njihovi kanonični bratje prav tako zgolj interpretacija in ne nepredelano sporočilo ali zgodovinski fakti. Toda to dejstvo v samem bistvu ne pove prav ničesar. Vprašati se je potrebno o konkretni zgodovinski situaciji prvih stoletij, ki nam je na voljo iz različnih virov, in poizkušati postaviti tako priznane kot nepriznane evangelije v ta kontekst in se vprašati, zakaj so se nekateri izmed spisov ohranjali in predajali naprej, ostali pa so postali "skriti". Ponovno je treba povrniti izgubljeno zaupanje v tradicijo ter zgodnje kristjane, ki so izbrali ravno določene štiri

“Ne budite in ne motite ljubezni ...” / Visoka pesem (Vp 2, 7), 2007.
Poslikava na ploščo iz večbarvnega taljenega stekla.

evangelije in ne ostalih, ter tudi temeljno zaupanje v sporočilo evangelijev samih, ki je bilo izgubljeno predvsem, ko je na biblično sceno nastopila kritika oblik.

Zaupanje v dvatisočetno tradicijo in strokovno preučevanje

Kaj pravzaprav pomeni zaupanje v Novo zavezo? Kaj nam to pomeni danes, ko nam je s pomočjo raznih ved preteklost bliže in dobesedno sprejemanje pisane besede nikakor ne pride več v poštev?

Najprej je potrebno poudariti, da to ne pomeni zavračanja kritičnega preučevanja. Strokovno analiziranje in reflektiranje je povsem legitimno in ne izraža zavračanja *a priori*. Gotovo je res, da moramo tekom časa, ki prinaša spremembe, naše sprejeto verovanje vedno znova prečiščevati. Slepa vera ni na mestu, kar velja tudi za naš pogled na evangelije. Ne smemo se držati zacementiranih ozkih pogledov in zavračati (metodologij) modernih spoznanj zgolj zato, ker bi bili z njimi postavljeni pod izziv. Z razvojem eksegetskih znanosti se je naš pogled na Sveto pismo v mnogočem spremenil. Poglobilo se je razumevanje nastajanja in razvoja judovskih in krščanskih svetih spisov. Preučevanje z različnih vidikov nam je doprineslo ogromno novih spoznanj, vendar po drugi strani tudi novih dvomov. Čeprav nas mnogi tako zgodovinski kot literarni izsledki postavljajo pred izziv, se jih ne smemo ustrašiti in jih zato zavračati. Na koncu koncev je to, kar lahko preučujemo, zgolj človeški element, ki je omejen in poln napak, Božji pa nam vedno ostaja nedosegljiv. To je pomembno dejstvo, ki so ga pozabili mnogi strokovnjaki, ki so tekom svojega raziskovanja zavrgli krščanstvo.

S preučevanjem nam oddaljena zgodovina postaja bližja in okviri razmišljanja antičnega človeka se nam razjasnjujejo. Popolnoma jasno je, da niti ena knjiga Svetega pisma ne prinaša popolne, objektivne, zgodovinsko toč-

ne resnice, ampak so vse knjige – tudi tiste, ki imajo za primarni cilj poročati o zgodovinskih dogodkih – sad vsaj delne teološke refleksije. To velja tudi za evangelije, ki niso Jezusove zgodovinske biografije, ampak knjige, ki iz štirih različnih teoloških zornih kotov opisujejo resnično Jezusovo zgodbo. Konkretno zgodovinsko jedro je tako prikazano na teološki način. Ko torej govorimo o zaupanju, mislimo s tem prepričanje, da evangeliji slonijo na dejanskih dogodkih ter da je njihova teološka refleksija le-teh pristna refleksija najzgodnejših skupnosti, ki se je oblikovala na podlagi Jezusovega učenja in delovanja, in ne samovoljna kreacija. Priznavamo torej določeno zgodovinsko točnost ter skladnost teološke usmeritve z Jezusovimi besedami in dejanji. Res je sicer, da vsi dogodki in besede v evangelijih niso historični fakti, toda srce evangelijev je ravno konkretna zgodovinska resnica. Po drugi strani je res tudi, da se je teološki razmislek o dogodkih v zvezi z Jezusom razvijal in oblikoval, preden je dosegel tako jasnost, kot je prikazana v evangelijih, toda njegov izvir je Jezus sam in njegovi učenci. Razmislek se ni oblikoval samovoljno, ampak med njegovimi učenci, s pogledom uprtim zgolj in samo v Jezusov dogodek.

Neko temeljno zaupanje v štiri evangelije torej ostaja na mestu, pa čeprav se je pomen zaupanja spremenil in ne pomeni več nepremišljenega sprejemanja, ki ne zna ločevati različnih ravni sporočanja in ki meša zgodovinsko resnico s teološko.

Strokovni pristop k apokrifom - težave pri raziskovanju

V primerjavi s kanoničnimi evangeliji je raziskovanje "skritih tradicij" postavljeno na manj trdne temelje in je zato veliko bolj negotovo in zaznamovano z več težavami. Največja izmed njih je gotovo pomanjkanje zadostnega gradiva. Na voljo imamo veliko manj rokopisov, ki bi jih lahko primerjali

med sabo. Za razliko od kanoničnih evangelijev, ki so nam na razpolago v množstvu manuskriptov iz različnih okolij in dob, je apokrifne dokumentacije pravzaprav zgolj za vzorec. Primerjava med različnimi verzijami je zato mogoča v zelo redkih primerih. Nadalje je jasno, da predstavljajo večino ohranjenih tekstov kasnejši prevodi in prepisi, ki so nastali na podlagi veliko zgodnejših zapisov. Veliko ohranjenih besedil je nepopolnih in uničenih, mnogokrat imamo ohranjene le fragmente, ki predstavljajo zgolj majhen delček celotnega besedila. Poleg malo ohranjenih besedil so nam tako v pomoč le še reference, ki jih najdemo pri cerkvenih očetih. Vendar pa so tudi te navedbe mnogokrat nejasne, saj velikokrat sploh ne vemo, katero besedilo ima določen cerkveni oče v mislih. Njihovo imenovanje tekstov ni poenoteno, kar nekaj navedenih besedil v patriističnih delih pa tudi (še) ni bilo odkritih.

Pomembno dejstvo, ki se ga mora zavedati vsak interpret, je, da so zaradi pomanjkanja virov jasni zaključki mnogokrat zgolj utopična misel. Ker največkrat različne verzije istega spisa ne obstajajo, ne moremo slediti razvoju in spremembam, ki so se gotovo dogajale. Zato pri nekaterih tudi težje opredeljujemo povezo z Novo zavezo. "Velike" teorije in podrobne opredelitve glede različnih apokrifnih del, ki se pojavijo sem in tja v šolanih krogih, slonijo na mnogih domnevah in nepotrjenih predpostavkah. Kar je popolnoma očitno, je zgolj to, kar nam povedo sedaj obstoječi konkretni zvitki in kodeksi, ki jih imamo na voljo. Sicer nam lahko povedo marsikaj, toda varovati se moramo skušnjave, da v njih preberemo preveč. Začeti je potrebno torej z mislijo, da poglobljanje v apokrifne in njihov položaj v zgodnjekrščanski tradiciji omejuje dejstvo, da se je veliko dokumentov izgubilo tekom zgodovine. In že to dejstvo nam v bistvu lahko pove veliko. Če se določena tradicija ni ohranjala in reproducirala, je tekom časa seveda

zamrla, kar pa pomeni, da iz takega ali drugega razloga ni imela prihodnosti. Apokrifni so bili v prvih stoletjih jasno zavrženi, kar jih je odvrnilo na rob, toda tudi marginalne skupine so v zgodovini velikokrat preživele in popularni spisi so še vedno našli skriti kotiček, kjer so tiho in na skrivnem obstajali naprej. Z apokrifnimi evangeliji ni bilo tako. To kaže na dejstvo, da so zašli v neko slepo ulico, kjer se jim je pot iz takega ali drugega razloga zaprla.

Etiketa "evangelij"?

Sama oznaka "evangelij" za apokrifna besedila je pravzaprav problematična, saj je zvrst evangelij predmet mnogih razprav in polemik. Težava nastane že samo pri kanoničnih spisih, medtem ko primerjava z raznolikim korpusom apokrifnih besedil vse skupaj še bolj zaplete. Do nedavnega so se razlage o zvrsti vrtele zgolj okoli štirih kanoničnih besedil, medtem ko so bili apokrifni *a priori* smatrani kot sekundarni in spekulativni. Evangelij je bil včasih označen kot zvrst *sui generis*, vendar se je to gledanje opustilo; spremenil se je tudi odnos do relacije z apokrifni, ki niso več takoj na začetku tretirani kot inferiorni. Danes imamo na voljo več pogledov in razlag, ki želijo definirati zvrst evangelija in se opredeliti do odnosa med priznanimi in nepriznanimi spisi. Zmeda je precejšnja in tudi razumljiva, saj je vprašanje o literarni zvrsti moderen poizkus kategoriziranja. Vendar pa to v bistvu ni nič slabega, saj so klasifikacije pomembne za naše lažje razumevanje vprašanj. Pomembno je zgolj to, da imamo pred očmi več različnih zornih kotov, da tako dobimo čim širšo sliko. Neizpodbitna dejstva, ki jih lahko izpostavimo, pa so sledeča:

Kanonični evangeliji so glede na apokrifne samosvoja "vrsta", saj so si v osnovi zelo podobni. Stvari pa kljub temu niso tako enostavne, saj jih po drugi strani ločujejo tudi pomembne razlike, zato so literarno precej

“Ne budite in ne motite ljubezni, dokler se veseli”
/ Visoka pesem (Vp 2, 7), 2007. Risba s tušem na papir.

težko določljivi spisi. V grobem imajo narativno sestavo in jih do določene mere lahko primerjamo z antičnimi biografijami. Vendar pa so na nek način tudi nekaj posebnega, saj vsebujejo tradicijo o Jezusu in so namenjeni krščanskim naslovljencem. Vsi vsebujejo pripovedi o Jezusovem delovanju, smrti in vstajenju. Reflektirajo zgodnje oznanilo in predpostavljajo vero in določeno predhodno znanje bralcev oziroma poslušalcev.³

Na začetku je imela beseda evangelij pomen veselega sporočila o uresničitvi odrešenja, ki ga je Bog oznanil ljudem. V tem oznanilu ima centralno vlogo Jezus, ki je Kristus, v katerem je uresničeno odrešenje. Termin je razvil predvsem apostol Pavel, ki ga v svojih pismih uporablja konstantno, čeprav ne popolnoma konsistentno.⁴ Kot oznaka za pisane besede pa se je beseda evangelij začela uporabljati kasneje. Točne prelomnice ne

moremo določiti, vsekakor pa je bila v uporabi že sredi drugega stoletja, kar je vidno iz pisanja Justina okoli leta 150 in predvsem iz Ignacijevih del kakih trideset let kasneje. (Ignacij kot evangelije priznava zgolj Marka, Mateja, Luka in Janeza.)

Apokrifni evangeliji so po svoji strukturi precej drugačni, saj niso zaokrožene celote, ki bi v pripovedi zaobjemale Jezusovo učenje in delovanje ter smrt in vstajenje. So veliko bolj enostranski, saj se osredotočajo npr. zgolj na Jezusove izreke (npr. Tomažev evangelij), pripovedi o otroštvu (npr. Jakobov protoevangelij), ali pa so gnostični traktati, ki vsebujejo razprave, govore in dialoge, ki razvijajo gnostični mit ali teološko refleksijo določene skupnosti (npr. Evangelij resnice, Judov evangelij, Filipov evangelij ...). Če v definicijo zvrsti evangelija vključimo dejstvo, da vsebuje pripovedni okvir o Jezusovem de-

lovanju, kar je skupni imenovalec sinoptikov in Janeza, apokrifni evangeliji večinoma izpadejo iz kategorije, še mnogo več pa jih izpade, če vključimo še zahtevo, da je evangelij zaokrožena celota, ki kulminira v poročilu o pasijonu in vstajenju. Seveda pa obstajajo tudi širše opredelitve. Helmut Koester v skladu s svojo teorijo o zgodnjem nastanku mnogih apokrifnih del in s pogledom uprim bolj v vire tradicije (iz katerih so jemali evangelisti) kot končne izdelke, evangelij kot zvrst opredeli precej široko: "... all those writings which are constituted by the transmission, use, and interpretation of materials and traditions from and about Jesus of Nazareth".⁵ Ne glede na to, za kakšno opredelitev se na koncu odločimo, s tem ne spreminimo faktov, ampak si le pomagamo pri analizi. Vsaka opredelitev je odsev našega pogleda na evangelije in na naše razumevanje mesta nepriznanih besedil z istim naslovom.

Ker so mnogi apokrifni krožili pod naslovom evangelij, to pomeni, da se jim je želela zagotoviti določena avtoritativnost in napraviti aluzija na štiri spise, ki so postali znani pod tem imenom. Zato je kljub vsemu lažje, da pri naslavljanju obdržimo ta naziv, ki jim je bil pridani, četudi je jasno, da obstaja velika razlika med njimi in uradno sprejetimi evangeliji. Tako jih tudi lažje odmejimo od ostalih apokrifnih spisov, ki so primerljivi z novozaveznimi spisi. Poleg apokrifnih tradicij o Jezusu je bilo namreč napisanih tudi veliko apokrifnih pisem, del apostolov, apokalips itd.⁶

Zgodnjekršćanska pisana beseda je očitno imela ogromen vpliv in je vzpodbudila nastanek neštevilnih interpretacij in imitacij. Toda meje so se postavile že precej zgodaj. Čeprav na začetku še niso bile fiksne in so bile tudi do določene mere raztegljive, pa najbrž nikoli ni obstajalo obdobje nekritičnega sprejemanja vsega po vrsti. Pregled skozi apokrifne evangelije in vprašanja o nastanku kanona bomo predstavili v naslednjih številkah.

Viri in literatura

- Buttrick, G. A., Kepler, T. S., Knox J., May, H. G., Terrien, S., Bucke, E. S. *The Interpreter's Dictionary of the Bible*. Nashville: Abingdon Press, 1962.
- Elliot, J. K. *The Apocryphal New testament (A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation)*. Oxford: Clarendon Press, 2005.
- Freedman, D. N., Herion, G. A., Graf, D. F., Pleins, J. D., Beck, A. B. *The Anchor Bible Dictionary*. New York: Doubleday, 1992.
- Green, J. B., McKnight, S., Marshall, I. H. *Dictionary of Jesus and the Gospels*. Leicester: Intervarsity Press, 1992.
- Jenkins, Philip. *Hidden Gospels: How the Search for Jesus Lost Its Way*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Kittel, Gerhard. *Theological dictionary of the New Testament (volume 2)*, Grand Rapids: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1964.
- Koester, Helmut. *Ancient Christian Gospels (Their History and Development)*, London: SCM Press, Philadelphia: Trinity Press International, 1990.

1. Trezen premislek o fenomenu navdušenja javnosti nad najdbami pozabljenih apokrifnih spisov ter o teh tekstih samih na splošno in berljivi in precej poljudni obliki dobro poda Philip Jenkins. Prim. Philip Jenkins, *Hidden Gospels: How the Search for Jesus Lost Its Way*, New York, Oxford University Press, 2001.
2. Teorija v svoji grobi obliki ni nova, saj je postala znana že z mednarodno uspešnico *Sveta kri in sveti gral*, katere avtorji so Michael Baigent, Richard Leigh, Henry Lincoln in je prvič izšla leta 1982.
3. Prim. J. B. Green, S. McKnight, I. H. Marshall, *Dictionary of Jesus and the Gospels*, Leicester, Intervarsity Press, 1992, "gospel (genre)"; D. N. Freedman, G. A. Herion, D. F. Graf, J. D. Pleins, A. B. Beck, *The Anchor Bible Dictionary (Volume II)*, New York, Doubleday, 1992, "gospel genre"; G. A. Buttrick, T. S. Kepler, J. Knox, H. G. May, S. Terrien, E. S. Bucke, *The Interpreter's Dictionary of the Bible (Volume II)*, Nashville, Abingdon Press, 1962, "gospel (message)".
4. Prim. Gerhard Kittel, *Theological dictionary of the New Testament (volume 2)*, Grand Rapids, WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1964, "euangéliion", predvsem 729-735.
5. Helmut Koester, *Ancient Christian Gospels (Their History and Development)*, London, SCM Press, Philadelphia, Trinity Press International, 1990, 46.
6. Prim. J. K. Elliot, *The Apocryphal New testament (A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation)*, Oxford, Clarendon Press, 2005.